

CHOR ROSSIYASI HUKMRONLIGI DAVRIDA FARG'ONA VILOYATI HAQIDA ARXIV MA'LUMOTLARI

Abduraxmonova Xursanoy Anvarjanovna

Namangan Davlat Universiteti Tarix yo`nalishi

2-kurs magistranti

E-mail: g.Abduraxmova@xursanoy.uz

Anotatsiya: Ushbu maqolada Chor Rossiyasi hukmronligi davrida Farg'ona viloyati hududi, markaziy shaharlari, aholisi, aholisining asosiy mashg'uloti, o'zaro savdo aloqalari, Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosatiga qashi chiqishlari kabi masalalar va shu davrga oid arxiv ma'lumotlari keltirilgan.

Kalit so`zlar: Yangi Marg'ilon, Chor Rossiyasi mustamlakachilik siyosati, Skobelov shahri, Turkiston general-gubernatorligi, O'sh uyezdi, Andijon qo'zg'oloni, sharqshunos olim A.L. Troitskaya, A.L.Kun kolleksiyasi

Farg'ona viloyati - Chor Rossiyasining Turkiston general-gubernatorligi tarkibidagi viloyatlardan biri bo'lib, 1876-yil 19-fevralda Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingan Qo'qon xonligi hududida tashkil qilingan. Tarkibiga: Marg'ilon, Andijon, Qo'qon, Namangan, O'sh uyezdlari va Pomir kirgan. Maydoni taxminan 160,1 ming kmni tashkil qilgan. Ma'muriy markazi — Yangi Marg'ilon shahri (1907-1924 yillarda Skobelev shahri) bo'lgan.

Farg'ona viloyati (Rossiya imperiyasi) aholisi 1897-yilgi aholi ro'yxatiga ko'ra, 1560411 kishidan iborat bo'lgan. Aholisining asosiy mashg'uloti - dehqonchilik va chorvachilik bo'lib, viloyatda ekin ekiladigan yerlar 860000 desyatinani tashkil qilgan. Dehqonchilikda, asosan, bug'doy, kunjut, paxta, tamaki, beda, jo'xori, arpa, tariq va boshqalar ekilgan. Ayniqsa, paxtachilikka e'tibor berilgan, 1901-yil viloyatning 232500 desyatina yeriga paxta ekilgan. Bog'dorchilik rivojlangan.[1]

Farg'ona viloyati (Rossiya imperiyasi)dan chetga paxta, ipak, jun, poyabzal, teri, gilam, sholi chiqarilgan. Mahalliy maktab va o'quv yurtlari 2246 ta, masjidlar 6554 bo'lgan. Farg'ona viloyati (Rossiya imperiyasi) aholisi Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosatiga karshi ko'plab chiqishlar qilgan. Ayniqsa, 1898-yildagi Andijon qo'ztloni va 1916-yildagi O'rta Osiyo qo'zg'olonida faol qatnashgan. 1924-yil O'rta Osiyo respublikalarida milliy davlat chegaralanishi o'tkazilishi munosabati bilan Farg'ona viloyati (Rossiya imperiyasi) tugatilgan,

Arxiv ishi tarixi. 1875-yilda Qo‘qon protektoratida Xudoyorxon tomonidan o‘limga hukm qilingan Musulmonqulning o‘g‘li Abdurahmon oftobachi tomonidan katta qo‘zg‘olon uyushtirildi. Xudoyorxon Farg‘ona vodiysi va uning atrofida Rossiyaga qarshi bo‘lgan g‘azovotga qarshi chiqolmay qochib ketgach uning o‘rnini katta o‘g‘li Nasriddin egalladi. M.D. Skobelov (1843-82) Mahram qalasida bo‘lgan 50000 qo‘qonliklarni yengadi. Farg‘ona vodiysining Sharqiy qismida uyushtirilgan qipchoq va qirg‘iz qo‘zg‘olonlarini ham bostiriladi va Andijon, Namangan, Marg‘ilon va Qo‘qon ustidan Rossiya nazoratini mustahkamlaydi.

1876-yil 19-fevralda xonlik tugatilib, uning o‘rniga Farg‘ona viloyati tuziladi. XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasining O‘rta Osiyoda olib borgan istilochilik yurishlari natijasida Qo‘qon xonligi 1876-yil bosib olinadi hamda Buxoro va Xiva davlatlaridan farqli ravishda davlat sifatida butunlay tugatildi. Shundan so‘ng mustamlakachi ma’murlar xonlikdagi barcha boyliklar, asori-atiqalar qatorida noyob asarlar, arxiv hujjatlarini markazga jo‘natish chorasini ko‘radilar. Qo‘qon xonlari arxivi ham 1876-yil noyabr oyida general-gubernator K.P. Kaufman buyrug‘i bilan sharqshunos A. Kun tomonidan Peterburg shahridagi Imperator kutubxonasiga jo‘natilgan. [2]

Arxivdagi hujjatlarning asosiy qismi 1866- 1875 yillarga oid bo‘lib, umumiy hajmi 5026 varaq va 151 daftardan iborat qo‘lyozma hujjatlar topilgan. Ularda xonlikning inoyatnomalari – soliqlardan ozod qilish yoki imtiyoz berish; muboraknomalari – xon xizmatchilarini tayinlash, aholini hashar ishlariga jalb qilish va bir qancha ijtimoiy-iqtisodiy ma’lumotlar mavjud bo‘lgan.

Saqlanib qolgan 151 ta daftarda soliq yig‘uvchilarning yozuvlari, hisobotlari, xon saroyidagi sarf-xarajatlar va boshqa yozuvlar o‘z aksini topgan bo‘lib, xonlikning iqtisodiy tarixini yoritishda muhim manba hisoblanadi. XVIII – XIX asrlarda Qo‘qon xonligining ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotini yoritishda tarixiy asarlar, manbalar bilan bir qatorda arxiv hujjatlari: kirim-chiqim daftarlari, muboraknomalar, vaqfnomalar, pattalar, nasabnomalarning o‘rni beqiyosdir. [3]

XIX asrda Qo‘qon xonligida, xususan, Farg‘ona viloyatida keng tarqalgan hujjatlardan biri “patta”lardir. Pattada ma’lum kishiga muayyan miqdordagi pul, maxsulot, urug‘ (don) yoki boshqa narsalarni berish lozimligi haqida ma’lumot aks ettirilgan. Patta matnlarida ham o‘ziga xos doimiy va muayyan tarkib va nutqiy qolib borki, bu ham o‘zbek (turkiy) hujjatchiligi uzoq tarixiy tajriba va tadrijiy takomil maxsuli ekanligining dalilidir. Qo‘qon xonlari arxivi P.P.Ivanov tomonidan Xiva xonlari arxivi bilan bir vaqtda topilgan bo‘lishiga qaramay, ilmiy jihatdan

o'rganilmagan edi. Hujjatlarning dastlabki tafsiloti 1968-yilda sharqshunos olim A.L. Troitskaya tomonidan "Qo'qon xonlari arxivi katalogi" nomi bilan chop qilingan. Qo'qon xonlari arxivi ham 1962-yilda 3 800 yig'majild tartibida mamlakatimizga olib kelingan va hozirda O'zbekiston Respublikasi Markaziy Davlat arxivida saqlanmoqda. Qo'qon va Xiva xonligiga oid hujjatlarni to'plagan sharqshunos olim A.L. Kunning kolleksiyasi ham diqqatga sazovordir.

Bugungi kunda A.L. Kunning hayoti va faoliyatiga oid hujjatlar Sankt-Peterburgda, Sharq qo'yozmalari institudagi shaxsiy arxivida saqlanadi. 33-raqam ostidagi mazkur jamg'armada 300 dan ortiq yig'ma jild mavjud bo'lib, ularning aksariyati A. Kun tarafidan yig'ilgan Markaziy Osiyo xalqlari, xususan, Farg'ona viloyatining ijtimoiy-iqtisodiy tarixi hamda etnografiyasiga oid materiallardan iborat. A.L.Kun kolleksiyasidagi hujjatlar tarkibi haqida kengroq tasavvurga ega bo'lish uchun quyida hujjatlar mazmuniga qisqacha to'xtalib o'tamiz. Yorliqlar. Kun kolleksiyasida esa bu turdagi hujjatlar taxminan 1 ta chala ko'chirilgani bilan birga 60 tani (ular matnda Yorliq, nishon, inoyatnoma shaklida 41 tilga olingan) tashkil etadi. Eng qadimgisi 938/1531-32 yilda shayboniy Abu Sa'idxon (1531-1534) tarafidan, eng oxirgi 2 ta hujjat 1280 yil rabi' ul-avvalda (1863 yil avg-sent.) Qo'qon xoni Sulton Sayidxon (1863-1865) va uning vaziri Alimquli amirlashkar tarafidan berilgan. Quyidagi tayanch so'z va iboralar keng qo'llanilgan: qo'shbegi, amir yozishmalari va uning farmonlari, qo'shbegi nomiga kelgan iltimos va xabarlar, siyosiy agentlik, biletlar, pattalar, Yorliqlar, inoyatnomalar, muboraknomalar, ma'lumotnomalar, guvohnomalar, telegrammalar, gazetalar va jurnallar. [4]

Rossiyasi imperiyasi boshqaruvi davrida Turkistonda arxiv ishi. 1867- yilda Turkiston general – gubernatorligi tashkil topgan bo'lsa, 1886-yilda Turkiston o'lkasi deb qayta nomlandi. U o'z ichiga Xiva xonligi va Buxoro amirligining bir qismini, Qo'qon va qirg'iz xonliklari, Katta O'rda (Janubiy Qozog'iston) hududlarini qamrab olgan. 1882-yilda Rossiya imperiyasining Orenburg va G'arbiy Sibir hududlari Steppe general – gubernatorligiga ko'chirildi va Qozog'istonning shimoliy va markaziy hududlarini ham o'z tarkibiga kiritdi.

Podsho hokimiyati tomonidan tayinlangan harbiy boshliqlar mahalliy boshqaruvni rad yetib, viloyatlarni boshqarib keldilar. Rossiya hukmronligida g'arbiy Turkistonning mahalliy aholisi vakillari boshqaruvda eng past mavqe'ga ega edi. Bilimli mahalliy aholining soni haligacha 43 noma'lum edi. Chunki, Rossiya statistikalari ona tilida yozishni biladigan, maktab va madrasalarda ta'lim olgan musulmonlarni butunlay e'tiborsiz qoldirib, faqatgina krill yozuvini o'qiy

oladiganlarni savodli hisoblagan. Turkiston o'lkasida mustamlaka boshqaruvi davrida turli xil idoralar faoliyat ko'rsatib, ularning hujjatlari joylarda saqlangan. Chunki maxsus arxivlar tashkil etilmagan edi. Aksariyat idoralarda hujjatlarni saqlash uchun yetarli sharoit va hatto maxsus xona ham ajratilmagan. 1908 – 1909-yillarda o'lkada taftish o'tkazgan senator graf K.K. Palen o'z hisobotida Turkiston general – gubernatorligi kanselyariyasi (devonxona) uchun yangi bino qurulishida arxiv uchun ajratilgan xonaning kichkinagina ekanligini qayd etadi. [5]

Bundan tashqari hujjatlarni saqlash ishiga muassasa rahbarlarining o'zboshimchalik bilan yig'majildlarni yo'q qilishga qaratilgan buyruqlari ham salbiy ta'sir o'tkazar edi. Mahalliy yozma manbalar asosida Markaziy Osiyoda yangi ilmiy bilimlarning rivojlanish davri bo'ldi. Podsho Rossiyasining oxirgi o'n yilligida qo'lyozma va kitoblar savdo maxsulotlari aylantirilgan. Qimmatbaho qo'lyozmalar Markaziy Osiyoda sotildi, sotib olindi va o'g'irlandi. Shu bilan birgalikda deyarli har bir shaharda ayniqsa Farg'ona, Buxoro va Qarshi shaharlarida XIX asrda savdo-sotiq gullab yashnadi va ushbu shaharlar bozorlarida qo'lyozmalar va nashr qilingan kitoblar ochiq tarzda namoyishga qo'yildi. XIX asr oxiri va XX asr 1-choragida Rossiya sharqshunoslari tomonidan namoyish etilgan kolleksiyalar bunga yorqin dalildir. 1873-yilda Rossiya armiyasi tomonidan poytaxt ishg'ol qilingach, Xiva xonligi hujjatlarini ilk marotaba tartibga solingan A.L. Kunning kolleksiyasi buning misolidir.

Osiyo muzeyi direktori tomonidan yuzaga keladigan har qanday imkoniyatni qo'ldan boy bermaslik to'g'risida ko'rsatma olgan V.V. Bartoldning bosh maqsadi qo'lyozmalarni qo'lga kiritish emas, balki, ularni turgan joyini aniqlab, o'z o'rnida o'rganish bo'lgan. 1915-yil Buxoroga savdo safari davomida V.A. Ivanov 1057 tomga yaqin arab, fors, turk va yahudiy-fors qo'lyozmalarni to'plagan. Turkiston o'lkasini yanada chuqurroq o'rganish, uning tabiiy boyliklari to'g'risida statistik va tarixiy ma'lumotlarni bir joyga yig'ish maqsadida 1873-yil oktyabr oyida Turkiston general – gubernatori K. P. Kaufman Toshkent shahrida Markaziy arxiv tuzish loyihasini ilgari surdi. Markaziy arxivga barcha muassasa va idoralarning tugallangan yig'majildlari kelib tushishi va shu yerda tizimga solinib, tarflanishi ko'zga tutilgan edi.

Bu davrda Farg'ona viloyati arxivlari 4 ta bo'limdan iborat bo'lib:

- birinchi bo'limda Turkiston general – gubernatorligi kanselyariyasi hujjatlari;

- ikkinchi bo‘limda viloyat, shahar sud boshqarmalari va Toshkent yarmarka qo‘mitasi hujjatlari;

- uchinchi bo‘limda Turkiston harbiy okrugi shtabi, harbiy okrug kengashi, topografik va barcha harbiy bo‘linmalar hujjatlari;

- to‘rtinchi bo‘limda esa, Sirdaryo viloyat shtabi hujjatlari kelib tushishi rejalashtirilgan edi.

Loyihada Toshkent, Farg‘ona va Sirdaryo viloyatidan tashqari boshqa hududlarda joylashgan muassasalar arxivlari hujjatlariga e‘tibor qaratilmagan edi. Markaziy arxiv loyihasi Fon Kaufman vafotidan so‘ng amalga oshirilmay unitildi. Turkiston o‘lkasida yetakchi muassasa bu Turkiston general – gubernatorlik devonxonasi edi. Rossiya imperiyasi apparatining oliy buyurokratik organi bo‘lmish mazkur devon ko‘p minglab kishilarning taqdirini hal qilgan. 1867- yilda tashkil etilgan va dastlabki vaqtlarda 4 ta, keyinchalik 9 ta bo‘limni o‘z ichiga olgan devon ma‘muriy-fuqaroviy va nozirlik tartiblari, yer masalalari va majburiyatlar, yo‘l qurilishi, Xiva, Buxoro va Qo‘qonning Rossiya imperiyasiga tobeligi bilan bog‘liq hamda sharqning qo‘shni mamlakatlari bilan aloqalariga oid masalalar bilan shug‘ullangan. Devonxona tarkibida tuzilgan arxiv bo‘limida 1882-yilgacha 9968 ta yig‘majild mujassamlashgan bo‘lib, ular etarli darajada tartibga solinmagan edi.

1904-yilda Turkiston general – gubernatorligi devoni arxivi faoliyatini tekshirgan maxsus komissiya arxivga bo‘limlardan hujjatlar tartibsiz ravishda sarlavha va ro‘yxatsiz topshirilayotganini qayd etgan. Viloyatlar boshqarmalari, xususan, Farg‘ona viloyati devonlarida ham arxiv ishi achinarli holatda edi. Xususan Farg‘ona viloyati devoni arxivi joylashgan xona umuman talabga javob bermasligi va 1899-yilgacha ushbu arxivning 2 mingdan ortiq yig‘majildi 45 boshqarma “komissiyasi” tomonidan yo‘q qilishga ajratilganligi taftish hisobotlarida qayd etilgan. [6]

Umuman olganda, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston o‘lkasida, xususan, Farg‘ona viloyatida arxiv muassasalari umumiy boshqaruv tizimiga ega emas edi. Idoraviy arxivlarda hujjatlarni saqlash va ulardan foydalanish uchun zaruriy shart-sharoitlar etishmas, muassasa boshliqlari esa arxiv hujjatlari to‘g‘risida tasavvurga ega emas edilar. O‘zbekistonda hozirgi ko‘rinishdagi arxiv muassasalari sovetlar hukmronligi davrida tashkil etila boshlangan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдурасулов У.А. К истории судебно-административной практике в Хивинском ханстве в конце XIX – начале XX столетия: коллекция йасаулбаши // O'zbekiston tarixi. 2012.№1.C.64-80. 42
2. Alimov I, Ergashev F, Bo'tayev A, Arxivshunoslik// O'quv qo'llanma. – Toshkent: Sharq, 1997.06.-1
3. Alimov.I.A. Arxivshunoslik/ O'quv qo'llanma. – Andijon: ADU, 2005.
4. Aminov M. va boshqa. Ish yuritish. (amaliy qo'llanma). – Toshkent: O'zME, 2000.
5. Гулбоев Н.Н. Архив хужжатлари // Тарих фани Марказий Осиё интеллектуал ривожу контексида. Тарихшунослик ва манбашунослик очерклари. – Тошкент: Yangi nashr, 2014. - Б.266-269.
6. Исакова М. Становление и развитие архивного дела в Узбекистане. – Ташкент: Университет, 2012.

